

поєми А. Ткаченка. — К. : Генеза, 2006. — 512 с.; 9. *Мкртчян Л.* «Да придут к нам благородные мысли со всех сторон...». — Москва : Сов. писатель, 1983. — 320 с. 10. *Сві-й-танок* : Студентський альманах. — Вип. 9. — Режим доступу : <http://philolog.univ.kiev.ua/php3/11/alm8.pdf>; 11. *Стус В.* Твори : У 4 т., 6 кн. — Т. 1 : Зимові дерева; Веселий цвинтар; Круговерть / Передм. М. Коцюбинської, упор. та прим. М. Гончарука, В. Макарчук, Д. Стуса. — Львів : Просвіта, 1994. — 432 с.; 12. *Шаповал М.* Від літописного зводу до тексту культури: інтертекстуальність серед критеріїв художності // Шаповал Мар'яна. Інтертекст у світлі рампи. — К. : Автограф, 2009. — С.13–19; 13. *Шевчук В.* Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів / Укр. переклад І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. — К. : Рад. письменник, 1991. — С. 5–28.

*Андрій Печарський,
д. філол. наук*

СУЧАСНИЙ ПСИХОАНАЛІЗ І УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА: АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ

У статті розглянуто аспекти взаємодії сучасного психоаналізу, українського літературознавства і словесної творчості вітчизняних класиків.

Ключові слова: парадигма, психічні інстанції, едіпів комплекс, смисл буття, терапевтичний процес, проєктивна ідентифікація, образ, символ.

В статье рассмотрены аспекты взаимодействия современного психоанализа, украинского литературоведения и словесного творчества отечественных классиков.

Ключевые слова: парадигма, психические инстанции, эдипов комплекс, смысл бытия, терапевтический процесс, проективная идентификация, образ, символ.

Are considered in the article aspects of the interaction modern psychoanalysis, Ukrainian literary criticism and verbal creativity domestic classics.

Keywords: paradigm, mental instance, Oedipus complex, meaning of the life, therapeutic process, projective identification, vision, symbol.

Відомий львівський психоаналітик, професор, президент Європейської Асоціації психотерапевтів О. Фільц нещодавно поділився із журналістами газети «Поступ» своїми міркуваннями та власним досвідом, що якоюсь мірою проливають світло на аспекти взаємодії сучасного психоаналізу й української літератури. На його думку, Західна Україна є «віртуальною спадкоємницею» психоаналізу. Адже сім'я батька З. Фрейда – з Бродів і Бучача, а мама – з Тисмениці. Пізніше вони переїхали в чеське містечко Прібож, а звідти, після народження сина Зигмунда, – до Відня.

Цікаво, що у 1992 році за сприянням голови «Товариства Зигмунда Фрейда» Г. Л. Левенталя і А. Прітца (президента Світової Ради психотерапії), О. Фільц майже два роки проживав у статусі останнього почесного гостя у віденському музеї З. Фрейда. Це двома поверхами вище помешкання засновника психоаналізу. З тієї пори і зароджується середовище фахових сучасних психоаналітиків в Україні, т. зв. «львівська школа» глибинної психології.

Мені випала нагода бути учасником XI конгресу («Ідентичність та суперечності») Європейської асоціації психотерапевтів, що відбувся з 10 по 13

липня 2003 року у Львові, де взяли участь психоаналітики, науковці і практикуючі лікарі з 39 країн (Європи, Індії, США, Азії та ін.) Чому, власне, таку назву обрали організатори конгресу?! На що О. Фільц та А. Прітц відповіли: «Сучасна людина у складному соціально-політичному житті щораз відчутніше страждає від втрати *ідентичності*, яка особливо актуальною є для народів Східної Європи. Хто я у цьому швидкоплинному світі? Який смисл мого життя? Як віднайти своє національне коріння у величезному процесі інтеграції, не загубивши при тім “власне обличчя”, своє маленьке Я? Ці екзистенційні питання продовжують турбувати європейців. Власне, ми і зібралися на форумі, щоб спробувати відшукати конструктивне рішення психологічно-світоглядного характеру».

Уже в приватній розмові почув цікаву думку О. Фільца, який сказав, що коли в Україну приїжджають авторитетні психоаналітики з Німеччини, то кажуть, що умови наші надзвичайно важкі, але те, як персонал по-людськи ставиться до хворих, вони такого ще не бачили. Тому що в західноєвропейському світі усе більше закорінюється інженерно-біологічний характер розуміння людської природи, віддалений, по суті, від сприйняття себе як Божої істоти. Ось і екзистенційна закулісна відповідь на поставлені запитання щодо *ідентичності* та *суперечності* особистості!

Упродовж чотирьох днів конгресу Європейської асоціації психотерапевтів (численних цікавих пленарних засідань, лекцій, семінарів і дискусій) львівська сцена також увінчалася і національною самобутністю українського пісенного фольклору, інструментальними творами Й. Штрауса, А. Моцарта, А. Л. Вівальді, Й. Баха та ін. Приємне враження справила інтерпретація роману «Венера в хутрі» З. фон Мазоха у постановці Львівського Національного академічного театру опери і балету ім. С. Крушельницької та багато інших культурних заходів.

Але мене, передусім як літературознавця, цікавила ще й інша проблематика – це аспекти взаємодії сучасного психоаналізу і літератури, зокрема української. Адже ще З. Фройд запевняв, що художня література загалом є носієм психологічного знання про людину. Він переосмислив апробований у літературі «клінічний матеріал», зокрема в працях «Божевілля і сновидіння в “Традіві” В. Єнсена», «Мотив вибору скриньки» – аналізі фрагментів із драм Шекспіра, «Достоевський і батьковбивство» та ін.

Отже, сучасний психоаналіз постає як умотивований літературознавчий метод дослідження, заглиблюючись у контекст художнього світу людини. На думку М. Степанової, література як об'єкт психологічного дослідження, також містить «важливі психологічні відомості» [6, 116], виявляє їхні закономірності і «механізми людської поведінки» [6, 116].

«Сто років без Фрейда!» [див.: 5], – так С. Павличко лаконічно схарактеризувала проблемну ситуацію і сучасний стан психоаналітичного дискурсу в українському літературознавстві. Адже цілком умотивованим є намагання дослідниці привернути увагу до історичного розуміння суспільно-політичних подій та явищ, які в культурно-ідеологічному каноні радянського простору засвідчили вкрай негативне ставлення до психоаналітичного способу

пізнання людини. Це призвело до маргіналізації відповідного дискурсу в українському літературознавстві, поворотним пунктом якого стало переосмислення у 90-х роках минулого сторіччя різних психоаналітичних аспектів перших десятиліть ХХ, зокрема праць С. Балея, І. Франка, Я. Когана, В. Ліхницького, Є. Перліна, І. Апнера, Е. Берглера, М. Вульфа, В. Гаккебуша, В. Підмогильного, А. Халецького, І. Хмелевського, Я. Яреми та ін.

Згодом стає зрозуміло, що крізь призму слушно виведеної С. Павличко проблематики *сучасний психоаналіз* ототожнюється з *фройдизмом*, біологічно-сексуальна антропоморфізація якого унеможливорює розуміння усієї *глибинної психології* (індивідуальна психологія А. Адлера, неофройдизм К. Горні, Е. Фромма, Г. С. Саллівена, аналітична психологія К.-Г. Юнга, структурний психоаналіз Ж. Лакана, екзистенційний аналіз В. Франкла та ін.). Тому в українському літературознавстві почали застосовувати парадигматичні підходи, зумовлені логікою системно-методологічного способу досягнення теоретичного і практичного результатів.

Вражає той факт, що за надзвичайно короткий період, який охоплює приблизно десять років, іманентний характер творчості українських класиків уже прочитувався в літературознавчій *парадигмі психоаналізу* таких відомих сучасних дослідників, як Н. Зборовська (Леся Українка), Я. Мельник (Іван Франко), С. Павличко (Агатангел Кримський), В. Агеєва (Віктор Петров-Домонтович), Т. Гундорова (Ольга Кобилянська), О. Забужко (Тарас Шевченко), Ю. Безхутрий (Микола Хвильовий), В. Панченко (Володимир Винниченко) та ін.

Упродовж останніх шести років у літературно-науковій свідомості багатьох дослідників актуалізувалося освоєння психоаналітичної дійсності за допомогою методологічної різновекторності. Н. Зборовська – одна із когорти найавторитетніших сучасних українських літературознавців у сфері психоаналізу – розгорнула *проект психоісторії новітньої української літератури* на основі аналітичної інтерпретації розрізнення національного й колонізованого суб'єктів [див.: 1]. Будучи письменницею і водночас критиком вірцевого рівня, вона за своє коротке, але надзвичайно плідне й яскраве життя встигла на вітчизняних теренах літературознавства започаткувати самобутню школу психоаналітичного напрямку (М. Нестелеєв, О. Піскун, Н. Тендітна та ін.). «Небеса забирають найкращих...» – цими одухотвореними словами про Н. Зборовську М. Наєнко передав усю гіркоту «найболючішої втрати для нашої науки про літературу [4, 15]». Врешті, резонансними є кінематографічні виміри психоаналізу М. Дремлюги, де на ґрунті *аналітичної психології* дослідниця здійснила порівняльний аналіз фільму О. Довженка «Земля» та Дев'ятої симфонії Л. ван Бетговена.

Психоаналіз у колі митців зазвичай спричиняв негативну реакцію. Так, австрійський новеліст К. Краус стверджував у пресі: «Психоаналіз і є тою недугою, від якої він береться нас вилікувати». Натомість В. Підмогильний, усвідомлюючи важливість інстинктів, ваблення й еротичних бажань у несвідомих психічних процесах людини, наголошував, що сексуальність психоаналізу – це не сексуальність публічного будинку. Е. Гемінґуей був

скептично налаштований стосовно терапевтичної ефективності психоаналітичної науки. Часто такі погляди є свідченням творчого егоцентризму людини та її неспроможності до критичного самоаналізу.

Світоглядну позицію глибокої психології австрійський новеліст С. Цвайг вбачав у тому, що психоаналіз «не відає і нічого не хоче знати про колективний смисл або метафізичну місію людства; він лише кидає світло на душевні процеси, а тому не зігріває душі людської (...) в безнастанному підкріпленні своєї віри в смисл існування» [10, 213]. Так, англійський письменник Г. Честертон вважав, що психоаналіз є сповіддю без відпущення гріхів.

Сучасний український психолог М. Савчин, розкриваючи методологічну проблематику психотерапії, зауважив, що сучасний психоаналіз потребує духовного світопізнання, яке повинно ґрунтуватися на християнських постулатах віри. Це зумовлено реальною небезпекою спотвореного наукового трактування поняття «гармонійна особистість». Практичні психологи нині починають культивувати нарцисизм, що спричинив до появи покоління з виразною індивідуалістичною, еґоїстичною спрямованістю особистості. Така людина, на його думку, не здатна до взаємодії з іншими людьми.

Сучасна українська літературна критика (Н. Зборовська, С. Павличко, М. Наєнко, Р. Піхманець та ін.) наголошує, що феноменологічні ознаки несвідомого у Франковій інтерпретації психології творчості, власне у науковому трактаті «Із секретів поетичної творчості», випереджали у часі новаторську концепцію З. Фрейда та К.-Г. Юнга.

На відміну від фрейдівської топічної моделі психічного, що містить три основні виміри людської психіки (несвідоме, підсвідоме, свідоме), І. Франко керувався дессуарівським дуалістичним розумінням поняття «подвійного Я» людини, тобто «нижньої» і «верхньої» свідомості. Термін «підсвідоме» З. Фрейд запровадив для кращого розуміння динаміки між несвідомими та свідомими внутрішніми процесами людини. В. Лейбін зауважував, що З. Фрейд вважав поняття підсвідомого більшим абсурдом, «ніж визнання існування несвідомого психічного» [3, 412].

Стосовно об'єктивності й універсальності такої психодинамічної системи «пізнання» феномену людини О. Фільц слушно запевняв: «Фрейд, очевидно, не міг не розуміти, що відкритий ним напередодні комплекс Едіпа є лише міфологемою, яка на рівні з іншими може мати безліч інтерпретацій. Особливістю і цінністю трагедії царя Едіпа є її “сюжет”, що відображає не лише одноособову драму, а значно ширшу “групову” (сімейну і соціальну) ситуацію» [8, 42–43].

Зміщення ідей і концептів психоаналітичної парадигми до метафізики художнього тексту відбувається через те, що в структурованій системі поезики міститься діагностичне й терапевтичне самовизначення наратора, героя, прототипа, автора тощо. У такий спосіб художня модель мислення випереджає психоаналітичну. Це засвідчує психологізм української літератури в аспекті антропології любові, як особистісного переживання індивіда, виявляючи себе на рівні інтерперсональних феноменів у трьох основних вимірах: едіпальному, нарцисистичному й екзистенційному. Вагомим аргументом є думка

Ф. Б. Сімона про те, що «психоаналіз знаходиться не деінде, як у просторі інтимних комунікацій [2, 8]».

Наприклад, у романі «Недуга» Є. Плужника бесіди, які провели з Іваном Орловцем, із приводу його хворобливої еротизованої любові до відомої співачки Ірини Завадської, стали поглибленою «фокусною терапією» з метою утвердження реалістичного Я героя. В оповіданні «Сойчине крило» І. Франка розкрито терапевтичний метод «парадоксальної інтенції»: так, герой Массіно долає свою давню фобію перед «фатальною кореспонденцією», коли відважується відкрити таємничий лист, адресований йому із Порт-Артура. За сюжетотворенням роман «Андрій Лаговський» А. Кримського нагадує психоаналітичну «активну техніку»: від «методу вільних асоціацій» до «інсайту» едіпального патогенезу істерії головного персонажа.

В оповіданні «Басараби» В. Стефанік застосував своєрідну аналітичну групову терапію, де чітко простежується «сімейна модель», регресивна дія «масової душі» і проєктивна ідентифікація аналізанта стосовно один одного і «ведучого». Тома, Миколай, Василь, Лесь – усі вони взаєзалежні від авторитету Семениха, бо відчувають суїцидентну загрозу своєму існуванню. Мета аналізатора передусім полягає в тому, щоб підсилити дефектні Я-структури взаєзалежених суїцидентів, притім розвинути в них навички стосовно свідомої диференціації зі своїми афектами.

В. Стефанік дає усвідомити, що в груповому психоаналізі понижується амбівалентність, наслідком якої є прихована агресія від контрперенесення щодо аналізатора. Це характеризують такі художні вирази, як «не кожна натура однака, бабо», «бабо, не кажіть так», «то пусте, бабо» і т. ін. Вслід за цим Семениха користується терапевтичною тенденцією довіри, тобто проєктивною ідентифікацією стосовно Басарабів. Але при тому демонструє їм свою відмінність, щоб забезпечити диференційну «сімейну модель» для братів із краще розвиненими Я-функціями та захисними механізмами.

Олітературений груповий психоаналіз в оповіданні «Басараби» В. Стефаніка, символічно відтворюючи регресивну дію «масової душі» і проєктивну ідентифікацію героїв, дає можливість побачити в сімейному форматі трагізм цілого прошарку суспільства, яке не раз було скаламучене тривогою й розпукою від усвідомлення гріха.

Художні інтертекстуальні модуси терапевтичних методів, положень та ідей, які є ядром психоаналізу, спостерігаються у багатьох творах української класики. Отже, література є не лише об'єктом, а й суб'єктом психоаналітичної парадигми. Це актуалізує методологічну необхідність розмежування на літературознавчу та художню парадигми.

Представники Німецької психоаналітичної асоціації Г. Томе і Г. Кехеле зазначали, що «у процесі еволюції змінюється парадигма» [7, 41], яка ускладнює взаємозв'язки теорії і практики психоаналізу. Оскільки психоаналітики, визнаючи факти перенесення й спротиву, несвідомі душевні процеси, сексуальність, едіпів комплекс, «можуть одержувати різні результати дослідження і лікування» [7, 41]. Відповідно така тенденція поширилася на психоаналітичний, зокрема український дискурс у літературознавстві. Так,

крізь призму вчення З. Фрейда по-різному поінтерпретували стильові особливості творчості І. Нечуя-Левицького В. Підмогильний та Є. Перлін. Це пояснюється динамічним багатогранним характером художньої структури твору, що перебуває у взаємодії з поетичним досвідом адресанта й реципієнта.

Отже, існує спільна проблематика парадигматичних відносин у сучасному психоаналізі та літературознавстві: дилема «незавершеного терапевтичного процесу», незлагодженості теорії і практики.

У соціально-історичному аспекті психоаналіз розкриває наслідки ізоляції України під час радянського тоталітаризму від загальноєвропейського інтелектуального простору. Проблеми методики психоаналітичної літературної інтерпретації в українському літературознавстві такі: радикалізація зарубіжних психоаналітичних ідей і моделей національного характеру й досвіду української літератури; термінологічна диференціація в літературознавстві й психоаналізі; структуралізація відповідних меж практичного застосування психоаналізу до літературознавчої інтерпретації текстів; реконструкція літературно-історичної й авторської суб'єктивної правди; чіткі засади і критерії відповідного співіснування клінічного «психобіографічного методу» з естетичними підвалинами художніх творів; синтез різних теоретичних і світоглядних підходів у літературознавстві, зокрема філософсько-герменевтичних, що передбачають історичний характер розуміння текстів, і психоаналітично-герменевтичних методів, які виявляють приховані несвідомі смисли автора.

Методика психоаналітичної літературної інтерпретації пов'язана з науково-філософським виміром «суб'єктивної істини», яка конститується в мовленні і стосується буття суб'єкта. У такий спосіб з'являється необхідність озвучування первинного несвідомого сприйняття людини, що є терапевтичною цінністю. Гайдеггерівський аналіз слова «істина» – *Wahrheit* означає «захист», «охорона». Слова М. Гайдеггера, що містять суб'єктивну істину, стосуються як поетичного мислення, так і психоаналітичного. Поетичне мислення характеризує відчуття свого істинного Я митцем, а психоаналітичне – захисні функції *спротиву* пацієнта в терапевтичному процесі. Істина в психоаналітичному методі породжується і відбувається на межі теорії та практики, оскільки тільки демонструючи практичні зміни, можна зробити висновки про походження психічних і психосоматичних захворювань митця та пояснити смисл їхнього взаємозв'язку із художньою творчістю.

Це зумовлює дихотомію «помилки» й «істини суб'єкта» (його історія життя, нереалізовані бажання, внутрішні конфлікти, сновидіння, симптоматики, забування, обмовки тощо), що є основним у методології психоаналізу. Саме внутрішній сумнів, виявлений в аналітичному дискурсі, відображає істину.

Водночас із літературною модернізацією ХХ ст., у якій превалювали елементи абстрактного виникала нова «художня реальність», що розкривала психоаналітичні паралелі до внутрішньої «психічної реальності» особистості. Це зумовило висновок про те, що наука не ґрунтується на раціональних і точних вихідних положеннях, підкріплених фактами, які лише здаються такими і «смысл їх визначається, – як зауважував З. Фрейд, – постійним посиленням на

матеріал досвіду, на основі якого вони начебто створюються, тоді як насправді цей матеріал підпорядковується їм» [9, 125].

Українське літературознавство, подолавши колоніальне становище й інформаційний голод, на відміну від західноєвропейського, перебуває в принципово відмінній площині існування. Опинитися у статусі «науково-психологічного дисбалансу» означає досягнути «чуже у своєму». Адже розуміння художньої творчості без психоаналізу не можливе. У самій психоаналітично-літературній антропології зазначена проблематика дисципліни, яка полягає не тільки в тому, що існує багато праць про людину, а й в багатогранності й загадковості людської особистості. Акцентуючи лише на одній особливості, не слід не враховувати інші.

Смисл і призначення художньої творчості і мистецтва загалом в житті людини є філософським питанням. Розуміння художньої творчості завжди полягає у ідентифікації себе із героями творів, їхньою долею, переживанні за них. Тому психоаналітична інтерпретація літературної антропології дає змогу по-новому проаналізувати художню літературу, оприявивши її в іншій перспективі.

1. *Зборовська Н.* Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури / Ніла Зборовська. – Київ: Академвидав, 2006. – 504 с. – (Серія: «Монограф»). 2. *Кьоніг К.* Між кушеткою і однобічним дзеркалом. Системна терапія для психоаналітиків – психоаналіз для системних терапевтів. Діалог / К. Кьоніг, Ф. Б. Сімон [пер. з нім.: В. Басюка та ін.]. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – 144 с. 3. *Лейбін В.* Словарь-справочник по психоанализу / Валерий Лейбін. – СПб. : Питер, 2001. – 688 с. – (Серія: «Золотой фонд психотерапии»). 4. *Наєнко М.* Небеса забирають найкращих: пам'яті Ніли Зборовської / Михайло Наєнко // Літературна Україна. – 2011. – № 34 (8 вересня). – С. 15. 5. *Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі / Соломія Павличко // Теорія літератури [передм. М. Зубрицької; упоряд. : В. Агеєва, Б. Кравченко]. – [2-е вид.]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 19–423. 6. *Степанова М.* Психологическое лицо литературы / Марина Степанова // Вопросы психологии. – 2006. – № 3. – С. 109–122. 7. *Томэ Х.* Современный психоанализ: В 2 т. / Х. Томэ, Х. Кэхеле [общ. ред. А. В. Казанской; пер. с англ. Е. Щербаковой, И. Кадырова]. – Москва: Прогресс-Литера-Яхтсмен, 1996. – Т. 1. – 576 с. 8. *Фільц О.* Груповий аналіз як метод / Олександр Фільц // Груповий психоаналіз : навч. посібник / [ред. колег. : О. Фільц та ін. ; пер. з нім. : Ю. Ковалів, О. Фільц]. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2004. – С. 41–60. 9. *Фрейд З.* Влечения и их судьба / Зигмунд Фрейд // Основные психологические теории в психоанализе. Очерк истории психоанализа. – СПб : Алетейя, 1998. – С. 125–150. 10. *Цвейг С.* Фридрих Ницше. Зигмунд Фрейд : эссе / Стефан Цвейг ; [пер. с нем. С. Бернштейн]. – СПб. : Азбука-классика, 2001. – 224 с. – (Серія: «Азбука-классика» (pocket-book)).

*Віра Просалова,
д. філол. наук, проф.*

ІНТЕРМЕДІАЛЬНІСТЬ ЯК ЯВИЩЕ МИСТЕЦТВА І МЕТОД АНАЛІЗУ

Стаття присвячена проблемі інтермедіальності, що розглядається у зв'язку з інтертекстуальністю. З'ясовується походження цього поняття, його семантика. Акцентовано необхідність розмежування інтермедіальності як літературного явища і як методу порівняльного аналізу. Здійснено огляд основних інтермедіальних типологій.